

Iseljništvo : vodič kroz fondove i zbirke Hrvatskoga državnog arhiva.
Lemić, Vlatka (ur.). Zagreb : Hrvatski državni arhiv, 2015. 812 str.

Za svaki narod migracije stanovništva važan su element njegova cjelokupnog povijesnog zbivanja. Posebno to vrijedi za male narode koji su kroz povijest opterećeni brojnim političkim, gospodarskim i općedruštvenim problemima bili posebno izvrgnuti iseljavanju stanovništva iz domovine. Iseljništvo je u trenutku u kojem se zbiva, posebno ako je riječ o iseljavanju većih skupina stanovništva, veliki gubitak i nesreća jednog naroda. Ono je gubitak i perspektivno jer domovinu napuštaju najvećim dijelom mladi ljudi odnoseći sa sobom svoj radni, intelektualni i svaki drugi potencijal. No iseljništvo se može promatrati i kao potencijalno bogatstvo naroda. Ono ostvaruje širenje utjecaja njegovih pripadnika na druge, međunarodno važne države i narode, predstavlja izvor novih ideja i načina razmišljanja koji kolaju prema domovini, a u krajnjoj liniji ono predstavlja i priliv financijskih sredstava u „staru domovinu“, kako u redovnim tako i u teškim i dramatičnim prilikama kakve smo doživjeli u našoj nedavnoj prošlosti. Stoga je znanje o iseljništvu nužno za poznavanje naše

prošlosti, preduvjet za cjelovitije poimanje naše sadašnjosti, a ujedno i mogućnost za ostvarivanje bolje budućnosti.

U postojećoj, relativno bogatoj literaturi na temu iseljništva, važnije studije pojavljuju se 60-tih, a sačuvano se arhivsko gradivo u njihovoj izradi sustavno i konzistentno koristi tek od sedamdesetih godina 20. stoljeća. No postojeće arhivsko gradivo, koje se na području Republike Hrvatske u najvećem dijelu čuva u Hrvatskom državnom arhivu, i dalje nije u cijelosti i sveobuhvatno korišteno.¹ Stoga je velika i važna zadaća arhivista da povjesničarima i drugim istraživačima olakšaju i ubrzaju put do dokumentacije koja sadržava potrebne podatke.

Tematski vodič u tom je smislu nadasve vrijedno obavijesno pomagalo u kojem se najbolje susreću interes istraživača u obradi određene teme i rad arhivista određen postojećim pravilima struke. To je arhivsko pomagalo na granici područja stručnog – informativnog i znanstvenog rada. Izrada tematskih vodiča traži obiman stručni i istraživački rad brojnih arhivista te se oni izrađuju za posebne, znanstveno i društveno relevantne teme kao što to iseljništvo svakako je. Tako su i u izradi ovog tematskog vodiča *Iseljništvo : Vodič kroz fondove i zbirke Hrvatskoga državnog arhiva* kroz dulje razdoblje sudjelovali brojni arhivski djelatnici: glavna urednica Vlatka Lemić, izvršna urednica Rajka Bućin i članovi uredništva: Rajka Bućin, Nenad Bukvić, Ladislav Dobrica, Hrvoje Gržina, Snježana Ivanović, Vlatka Lemić, Carmen Lhotka, Melina Lučić, Diana Mikšić, Mario Stipančević i Snježana Šute. Kao suradnici navedeni su: Hrvoje Baričević, Marijan Bosnar, Rajka Bućin, Nenad Bukvić, Ladislav Dobrica, Hrvoje Gržina, Snježana Ivanović, Marijana Jukić, Branka Kesegić, Ivana Kuhar, Juraj Kukoč, Danijela Marjanić, Alisa Martek, Diana Mikšić, Amir Obhodaš, Mario Stipančević, Tanja Šarić, Snježana Šute i Tajana Žmalec. Nakladnik ovog vrijednog izdanja je Hrvatski državni arhiv (dalje HDA).

Početak rada na svakom tematskom vodiču dobro je utvrđena tema. U uvodnom tekstu ove publikacije izvršna urednica Rajka Bućin naglašava širok raspon poimanja migriranja stanovništva te navodi da su u tom smislu „praćeni pojedinci i skupine, pripadnici svih etničkih zajednica, koji sele iz ekonomskih, političkih ili drugih pobuda, dragovoljno ili prisilno“. Tako koncipirano poimanje iseljništva dovodi i do širokog prikaza fondova i zbirki odnosno stvaratelja, institucija i osoba, koji su „donosili propise vezane uz iseljavanje, sudjelovali u poslovima izdavanja putovnica, vodili informativnu službu i bavili se statističkom obradom podataka o iseljenicima, pružali ili posredovali u osiguranju privatno-pravne zaštite iseljenika, sudjelovali u društvenome i kulturnom organiziranju iseljenika u novim krajevima, održavanju veza s matičnom domovinom i njegovanju nacionalnoga identiteta, provodili sigurnosni nadzor političkih iseljenika, ali i ostalih, te sudjelovali u poslovima repatrijacije i deportacije iseljenih.“ Tako je iseljavanje s područja Hrvatske u gradivu na koje upućuje

¹ Zaričić R. Arhivski izvori za proučavanje povijesti hrvatskog iseljništva u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu. *Arhivski vjesnik* (Zagreb) 57(2014), str. 159–167.

Vodič dokumentirano sporadično od 17. stoljeća, intenzivnije je zastupljeno za razdoblje od sredine 19. stoljeća, a naročito su brojni prikazani stvaratelji iz razdoblja nakon Drugog svjetskog rata pa do kraja 80-tih godina 20. stoljeća. Nešto je manji broj prikazanih institucija i drugih stvaratelja, odnosno njihovih fondova i zbirki u razdoblju poslije 1991. godine.

Knjiga se kao arhivsko obavijesno pomagalo sastoji od dva dijela. Prvi dio je iscrpan uvodni tekst, a drugi čine prikazi fondova i zbirki koji su identificirani kao cjeline u okviru kojih postoji gradivo o iseljeništvu, kao i knjižno gradivo pohranjeno u HDA koje govori o spomenutoj tematici.

Prikaz fondova i zbirki izrađen je u skladu s načelima arhivske struke. Njihov raspored slijedi osnovnu tektoniku utvrđenu u *Pregledu arhivskih fondova i zbirki Republike Hrvatske*. Prikazani su fondovi u okviru skupina: A. Javne službe i uprava, B. Pravosuđe, C. Vojska, E. Kultura, znanost i informiranje, H. Političke stranke, društveno-političke organizacije i sindikati, L. Društva, udruge, udruženja, K. Vlastelinski, obiteljski i osobni fondovi, J. Vjerske ustanove, I. Zbirke izvornoga arhivskoga gradiva, M. Zbirke dopunskih preslika arhivskoga gradiva te Hrvatski filmski arhiv. Unutarnja struktura prikaza upravnih fondova slijedi povijesna razdoblja, resornu povezanost te hijerarhijski položaj stvaratelja. U ostalim skupinama fondovi i zbirke prikazani su uglavnom kronološkim ili abecednim slijedom. U okviru prikaza bibliografije, opisne jedinice: monografije na temu iseljeništva, te novine i časopisi koji su tiskani među hrvatskim iseljeništvom iz fonda Knjižnice HDA prikazane su tako da je prva skupina prikazana abecednim redom prema imenima autora, a novine i časopisi prikazani su abecedno prema naslovima, te unutar toga kronološkim slijedom svoga nastanka.

Tako ovaj Vodič na 812 stranica daje iscrpne podatke za ukupno 164 fondova i zbirki te 179 bibliotečnih jedinica, a prikaz je popraćen s gotovo 190 ilustracija. Pretežitim dijelom prikazani su fondovi tijela uprave i javnih službi, njih 92, od kojih polovica pripada razdoblju nakon Drugog svjetskog rata pa do 1990. godine, što je posljedica raznolikosti tipova iseljavanja i porasta broja upravnih tijela koja su se u tom vremenu bavila tom problematikom. Po brojnosti slijede tijela austrougarske uprave, njih ukupno 25, od čega 17 stvaratelja djeluje od sredine 19. stoljeća nadalje. Kao fondovi institucija po brojnosti slijede društva, udruge i udruženja (10), potom političke stranke, društveno-političke organizacije i sindikati (8) te kulturne, znanstvene ili ustanove vezane uz informativnu djelatnost (5), a pojedinačno su zastupljene vojne, pravosudne i vjerske institucije. Važne osobe vezane uz temu iseljeništva prikazane su u 13 osobnih i 3 obiteljska fonda.

Veliko bogatstvo izvora prikazano je i u zbirkama izvornog arhivskoga gradiva (21), kao i u zbirkama Hrvatskog filmskog arhiva (6). Prikaz izvora proširen je i na inozemne baštinske ustanove obradom podataka u 3 zbirke preslika arhivskoga gradiva iz inozemnih ustanova. Prikaz potencijalnih izvora za temu iseljeništva proširen je i navođenjem 64 monografija, 66 novina te 49 časopisa koji govore o navedenoj

tematici, a pohranjeni su u knjižnom fondu HDA. Na kraju prikazano je i 8 mrežnih stranica s podacima o iseljenicima prema stanju krajem listopada 2015. godine.

Kao posebno zanimljive cjeline mogu se spomenuti: fondovi upravnih tijela s područja Hrvatske i Slavonije od sredine 19. stoljeća do 1924. godine nadležnih za izdavanje putovnica te drugu dokumentaciju o iseljenicima, kao Predsjedništvo i Odjel za unutarnje poslove Zemaljske vlade, od županija naročito Zagrebačka i Modruško-riječka, a iz kasnijeg razdoblja Zagrebačka i Primorsko-krajiška oblast (1924. – 1929.); fond Iseljenički komesarijat (1922. – 1939.), koji sadržava brojne podatke u okviru raznih statistika, dokumente o provedbi iseljavanja i privatno-pravnoj zaštiti iseljenika, kartoteku iseljenika za razdoblje 1923. – 1928. i dr.; fond Iseljenički muzej (1933.–1941.), ustanova koja je svoj ogranak imala i u Splitu, a sadržava gradivo o životu iseljenika (pojedinaca, škole i crkve u iseljeništvu, rad društava, tisak i dr.); fond organizacije Jugoslavenska narodna obrana (1915. – 1929.), koja je imala veliki broj ograna u Južnoj Americi, a sadržava gradivo o potpori Jugoslavenskomu odboru i osnutku nove države 1918. godine, o radu Jugoslavenskog narodnog vijeća i drugo; fond nastao djelovanjem udruge Savez organizacija iseljenika (SORIS) (1928. – 1940.) sadržava gradivo o pomoći iseljenicima i iseljenicima povratnicima, gradivo Iseljeničkog arhiva, kartoteku iseljenika, gradivo društava i iseljeničkih udruženja s područja Sjeverne Amerike i drugo. Zatim su to fondovi ustanova kao što su Matica iseljenika Hrvatske (1951. – 1991.), Zavod za migracije i narodnosti (1965. – 1987.), Hrvatski iseljenički arhiv i knjižnica (1991. –) koji većinom sadrži gradivo iz razdoblja nakon Drugog svjetskog rata, kad u Argentinu odolazi veliki val političke emigracije. Posebno je vrijedna i bogata novinska dokumentacija u okviru fonda novinske kuće Vjesnik (1945. – 2013.) koja prati različite fenomene, zemljopisna područja, organizacije i pojedince.

U razdoblju poslije 1990. godine vrijedan izvor podataka o djelovanju našeg iseljeničtva u vrijeme domovinskog rata predstavlja fond Ured predsjednika RH Franje Tuđmana (1991. – 1999.), a brojne podatke o političkoj emigraciji nakon Drugog svjetskog rata sadrži i fond Komisija za utvrđivanje ratnih i poratnih žrtava Drugog svjetskog rata (1991. – 2002.).

Od osobnih fondova treba spomenuti fond Milostislav Bartulica (1893. – 1984.), publicista i književnika koji je za vrijeme Prvog svjetskog rata sudjelovao u radu Jugoslavenskog odbora, zatim u radu Jugoslavenske narodne obrane u Čileu, a od kraja 20-tih godina sudjelovao je u radu SORIS-a i Iseljeničkog muzeja. Fond Artur Benko Grado (1875. – 1946.), pravnika, publicista i statističara, uz ostalo osnivača državne iseljeničke službe u Hrvatskoj i Slavoniji po završetku Prvog svjetskog rata te stalnog eksperta Iseljeničkog komesarijata, čini golema ostavština (elaborati, spisi suradnje s Radničkom komorom, uređivanje publikacija koje se bave iseljeničkim temama i socijalno statističke revije *Indeks*, *Migraciona enciklopedija* I. i II. svezak i dr., ukupno 244 kutije) nastala zahvaljujući svestranosti te iznimne osobe. Jednako tako važan je je fond Jere Jareb (1922. –), osobe koja je iselila kao politički emigrant,

a ostvario je karijeru povjesničara te se u njegovoj ostavštini nalazi bogata korespondencija, materijali o pripremi pojedinih publikacija te drugi dokumenti o raznim osobama, iseljeničkim udrugama, klubovima i organizacijama. Gradivo o pojedinim istaknutim iseljenicima, kao o braći Seljan, Mati Meštroviću, Branimiru Jeliću i drugima sadržavaju i zbirke Razne osobe i Hrvatski iseljenici.

Izuzetno vrijedno gradivo čuvaju Fond fotografija Agencije za fotodokumentaciju te Zbirka fotografija Zavoda za migracije i narodnosti čiji materijal najbolje omogućuje slikovni prikaz teme iseljeničtva te je obilato korišten i za ilustriranje ovog Vodiča. Hrvatski filmski arhiv čuva zbirke dokumentarnih, kratkometražnih i dugometražnih filmova koji su nastali na temu iseljeničtva ili radom naših stvaralaca u inozemstvu. Na kraju valja spomenuti i zbirke preslika koje proširuju uvid u dokumentaciju na dio gradiva o iseljeničtvu pohranjenog u arhivima i drugim ustanovama Austrije, Belgije, Crne Gore, Češke, Engleske, Francuske, Italije, Izraela, Mađarske, Njemačke, SAD-a, Slovačke, Slovenije, Srbije, Turske i Vatikana.

Elementi opisa za fondove i zbirke preuzeti su iz norme ISAD(G) te su nadopunjeni nekim elementima iz *Pregleda arhivskih fondova i zbirki Republike Hrvatske*. Obuhvaćeni su: *identifikacijski podatci* (identifikacijska oznaka, naslov fonda/zbirke, klasifikacijska oznaka prema *Pregledu arhivskih fondova i zbirki*, vrijeme djelovanja stvaratelja, vremenski raspon gradiva, količina iskazana u tehničkim jedinicama); *kontekstualni podatci* (povijest i nadležnost stvaratelja gradiva, povijest fonda/zbirke); *sadržajni podatci* (sadržaj i ustroj fonda/zbirke, gradivo u vezi s iseljeničtvom); *podatci o uvjetima dostupnosti i korištenju* (jezik/pismo, obavijesno pomagalo, uvjeti dostupnosti); *podatci o dopunskim izvorima*. U načinu prikaza ti su elementi opisa prilagođeni širemu krugu korisnika. U okviru sadržajnih podataka za fondove i zbirke posebno su prikazane cjeline pod naslovom *Gradivo u vezi s iseljeničtvom*. To su ponekad sve serije fonda ili zbirke, a češće samo dijelovi, pojedine serije ili dijelovi serija koji govore o toj temi. U pravilu serije su opisane sljedećim elementima: naslov, raspon godina gradiva, količina tehničkih jedinica, sadržajni opis, a za složenije serije naveden je i popis gradiva. Za posebne vrste zapisa, kao što su filmski zapisi ili fotografije, opisani su komadi ili dosjei te su po potrebi uključeni dodatni elementi opisa (primjerice rod filma, tehnika: c/b ili boja, trajanje i sl.). Uz filmove se uobičajeno navodi i ime autora. Monografske publikacije prikazane su abecednim redanjem prema imenima autora, a novine i časopisi abecedno i kronološki.

Uz prikaz sadržaja gradiva koje se u okviru pojedinih fondova i zbirki odnosi na iseljeničtvo vrlo je vrijedan i prikaz dopunskih izvora. Oni su iskazani u dvije skupine: *Dopunski fondovi i zbirke* te *Izvori i bibliografija*. Prikazani su podatci za one dopunske cjeline za koje se tijekom rada na projektu, odnosno na temelju uvida u sve obrađene fondove/zbirke, došlo do saznanja da su relevantni s obzirom na temu. Kod dopunskih fondova navedene su godine djelovanja stvaratelja (u zagradama), a kod zbirki te kod onih fondova za koje su nedostajali precizniji podatci o stvarateljima, uglavnom za fondove izvan HDA, navedene su godine gradiva. Dopunski fondovi i

zbirke prikazani su slijedom koji prati temeljnu tektoniku *Pregleda fondova i zbirki*, a unutar pojedinih skupina kronološkim redom, prema godinama djelovanja stvaratelja ili kronološkomu slijedu gradiva zbirki. Odvojeno su prikazani izvori i bibliografija u kojima se nalaze podatci relevantni za povijest i nadležnost stvaratelja, tako da su najprije prikazani neobjavljeni izvori i propisi (kronološkim redom), a potom bibliografske jedinice (abecednim redom). S obzirom na to da govore o izvorima u domaćim, a dijelom i stranim arhivima i drugim baštinskim ustanovama ti podatci znatno proširuju uvid u relevantne izvore.

Na kraju potrebno je reći da tematski vodič *Iseljništvo : Vodič kroz fondove i zbirke Hrvatskog državnog arhiva* zadovoljava najviše kriterije sveobuhvatnosti i konceptualne logičnosti prikaza gradiva o iseljništvu pohranjenog u Hrvatskom državnom arhivu, ukazuje na gradivo pohranjeno u drugim arhivima i baštinskim ustanovama u zemlji i inozemstvu te na taj način može bitno utjecati na spoznaju cijele tematike hrvatskog iseljništva. S obzirom na kvalitetu prikaza izvora ovaj vodič može poslužiti i kao ogledni primjer za izradu vodiča o gradivu iseljništva koje je pohranjeno u područnim državnim arhivima kao i drugim baštinskim ustanovama Republike Hrvatske.

Vida Pavliček